

6. MISDAAD EN STRAF

Door welke omstandigheden ook, onze voorouders kunnen zich in mindere of meerdere mate misdragen hebben. Niets menselijks was hun vreemd... Voor de genealogisch onderzoeker is het feit dat een voorouder in een strafzaak betrokken was, als het ware een geschenk uit de hemel. Immers, het biedt de mogelijkheid veel meer over het wel en wee van die voorouder te weten te komen.

Onder een strafzaak verstaan we elke procedure voor een gerecht waarbij iemand wordt verdacht van een strafbaar feit, daarvan wordt beschuldigd door of namens de overheid en voor de rechter wordt gebracht. Het gaat om zaken die ook daadwerkelijk tot een strafproces hebben geleid, al was de strafzaak nog zo eenvoudig. Voor de stamboomonderzoeker is het van belang of er schriftelijke neerslag van het strafproces bewaard is gebleven. We betreden dus het terrein van de strafrechtspraak, ook wel de criminele rechtspraak genoemd.

Op verschillende manieren kunt u er achter komen dat een van uw voorouders met justitie in aanraking is geweest. Dat kan door een overlevering in de familie, uit oude familiepapieren of doordat u bijvoorbeeld in een oude krant daarover een berichtje hebt aangetroffen.

De strafzaak tegen Elisabeth Huberts, 1861

Als voorbeeld kiezen we Elisabeth Huberts. In het archief van de arrondissementsrechtbank Assen, dat bewaard wordt in het Drents Archief, zitten zogenaamde rolboeken van strafzaken die zijn behandeld. Via een rolboek kunnen we achterhalen wanneer een zaak zich voordeed en wie ter verantwoording werd geroepen.

Van personen die zijn veroordeeld voor een wanbedrijf (kleine criminaliteit) in de negentiende eeuw is via alldrenten.nl een lijst van 38.000 namen te raadplegen: de zogenaamde vonnissenregister. Zo zijn we achter het vonnisnummer van de zaak tegen Huberts gekomen: 6896

Om te weten te komen wat de rechtbank over haar geoordeeld heeft, moeten we het strafvonnis hebben. Deze is helaas niet digitaal, maar in de studiezaal aan te vragen (toegangsnummer 0106, inventarisnummer 22, vonnisnummer 6896). Elisabeth Huberts, in de stukken werd ze ook Betje de Haas genoemd, is volgens opgave oud 17 jaren, geboren te Lippenhuizen, wonende op 't Haantje, gemeente Sleen, van beroep koopmeisje, thans gedetineerd. Ter vaststelling van haar identiteit werd op de rechtszitting een uittreksel uit het geboorteregister van de gemeente Opsterland (Friesland) voorgelezen. Daaruit bleek dat de beklaagde was geboren op 26 juli 1844. Ze werd verdacht van diefstal 'gepleegd met oordeel des onderscheids'. Elisabeth zou eind december 1859 uit de woning van Lourens Wigchers te Valthe een pond boter hebben gestolen. Het was eenvoudige diefstal, gepleegd door iemand die, hoewel de ouderdom van zestien jaar nog niet bereikt hebbend, echter met oordeel des onderscheids heeft gehandeld. De officier van justitie eiste een gevangenisstraf van zes maanden. Betje had geen bijstand van een advocaat, want in het vonnis lezen we: 'gehoord de beklaagde in hare verdediging door haarzelve'. De diefstal werd bewezen verklaard en Elisabeth Huberts werd veroordeeld tot een gevangenisstraf in een huis van correctie voor de tijd van veertien maanden, alsmede tot de kosten van het geding.

COMPETENTIE VAN RECHTBANK EN KANTONGERECHT VANAF 1838

Voordat u aan een onderzoek in de rechterlijke archieven begint, is het noodzakelijk te weten welke rechter de rechtszaak behandelt. Oordeelt de kantonrechter over de zaak bijvoorbeeld, of moet de verdachte(n) zich verantwoorden voor de arrondissementsrechtbank. Daarbij is het van belang onderscheid te maken in een aantal perioden: na 1886, van 1838 tot 1886, vóór 1838. Vanaf 1886 geldt het systeem dat we nu nog kennen: misdrijven worden berecht door de arrondissementsrechtbank, overtredingen door het kantongerecht. Wat een misdrijf en wat een overtreding is, staat in het Wetboek van Strafrecht.

Kantongerechten zijn er in Assen (vanaf 1838), Meppel (vanaf 1838) en Emmen (vanaf 1877). Van 1838 tot 1933 was er ook een kantongerecht in Hoogeveen. De inventarissen op de respectieve kantongerechtsarchieven geven voorin een lijst van gemeenten die vallen onder het territoriale rechtsgebied, het kanton, van het desbetreffende kantongerecht. De hoofdregel is dat de (kanton)rechter in wiens gebied de wetsovertreding is begaan of de beklagde woont bevoegd is.

Voor de arrondissementsrechtbank te Assen is het grondgebied eenvoudigweg de provincie Drenthe.

Vóór 1886 was de nog uit de Franse tijd stammende Code Pénal in Nederland van kracht. Deze wet kende een onderscheid in misdaden, wanbedrijven en politie-overtredingen. De kantonrechter was alleen bevoegd te oordelen over de laatst genoemde strafbare feiten. De arrondissementsrechtbank oordeelde over de wanbedrijven (delicten waarop een gevangenisstraf van maximaal vijf jaar stond) en tevens over zaken in hoger beroep van de kantongerechten. De diefstal van het pond boter in het zojuist gegeven voorbeeld was dus volgens de wet een wanbedrijf. Had de diefstal evenwel bij nacht plaats gehad, dan werd deze als 'gequalificeerde diefstal' gekenmerkt en was sprake van een misdaad. De misdaden kwamen voor het provinciaal gerechtshof in Assen. Dit hof heeft bestaan van 1838 tot 1875, na welk jaar Drenthe ging ressorteren onder het gerechtshof in Leeuwarden.

Een strafzaak voor het gerechtshof: Harm Berends Snoek, 1840

Harm Berends Snoek heeft in 1840 terecht gestaan voor het Hof van Drenthe. Snoek werd ervan beschuldigd bij avond uit het huis van Aaldert Egberts Tuin in Uffelte een jachtgeweer met toebehoren alsmede enig geld gestolen te hebben. Bovendien had hij eerder uit de herberg van Jan Kuiper in Ruinen een paardentuig gestolen.

We zijn daar achtergekomen door raadpleging van de alfabetische lijsten van degenen wier strafzaak door het hof behandeld is (toegangnummer 0105, inventarisnummers 79-83). De lijsten verwijzen naar de processen-verbaal van de terechtzittingen (de rol) en naar de registers van arresten in criminele zaken, over de periode 1838-1875. Het meest uitgebreid is het arrest van het hof, waarin ook de feiten worden weergegeven. De twee diefstallen werden bewezen geacht en Snoek werd veroordeeld tot te pronkstelling op het schavot in Assen, met een papier op de borst waarop zijn misdaad stond beschreven. Verder werd hij voor zeven jaar opgesloten in een tuchthuis (inventarisnummer 34, arrest 45).

Literatuur

H. Kooiker, 'Rechters en rechtspraak in Assen van 1811 tot heden', in: R.H. Alma en W.E. Goelema (red.), *Rechtspraak in Drenthe* (Groningen 1995) 43-67. Een praktische handleiding voor het verrichten van onderzoek naar strafrecht en criminaliteit in Nederlandse archieven biedt H.A. Diederiks, S. Faber en A.H. Huussen, *Strafrecht en criminaliteit* (Zutphen 1988).

Een voorbeeld van een Drentse strafzaak uit de negentiende eeuw geven: L.H. van Schelt en H.M. Luning, 'Het korte trieste leven van Femmegien Veenhof (1825-1846)', *Ons Waardeel* (1984) 203-207.

RECHTSPRAAK OP Z'N FRANS

Vóór 1838 was de organisatie van de strafrechtspraak niet wezenlijk anders dan in de jaren daarna. Slechts de namen van de rechtbanken waren wat anders. Sinds 1811 gold de Franse Code d'Instruction Criminelle. Voor het eerst was er in Nederland eenheid in de strafrechtspraak. Er was een Openbaar Ministerie en de opsporing van strafbare feiten geschiedde door wettelijk gekwalificeerde ambtenaren. De oude situatie van vóór 1795 met een grote verscheidenheid aan plaatselijke regelingen was hiermee afgesloten.

Voor de berechting van wanbedrijven (delits) waren er correctionele rechtbanken, aangeduid als rechtbank van eerste aanleg. Drenthe had één rechtbank, en wel in Assen. Voor de berechting van overtredingen waren vredegerechten opgericht, vier in getal: in Assen, Hoogeveen, Meppel en Dalen. Keizerlijke hoven (cours d'assises) waren bestemd voor de berechting van de misdaden (crimes). Drenthe ressorteerde onder het hof van assisen te Groningen.

De rechtbank van eerste aanleg te Assen behandelde correctionele en criminele zaken, zoals diefstal, verwonding en bedelarij. Bovendien was zij bevoegd in appenzaken van de vredegerechten. De vrederechter sprak recht in zeer eenvoudige strafzaken en deed vaak ook voorbereidend onderzoek voor de rechtbank. Een voorbeeld daarvan is de diefstal van het oorijzer hierna.

Het gestolen oorijzer, 1820

Sjouke Jans Bos, een 19-jarig meisje, afkomstig uit Westerbroek, zou op 22 juli 1820 bij de boerderij van Jan Zwiers in Gees om een almoes gebedeld hebben. Op een onbewaakt ogenblik had zij het zilveren oorijzer van Aaltje Willems, de dienstmeid, gestolen. Samen met de 18-jarige Sara Andries de Vries had zij vervolgens dit oorijzer verkocht aan Boene Simons, koopvrouw uit Coevorden. Op verzoek van de rechter van instructie bij de rechtbank in Assen had de vrederechter in Dalen verschillende getuigen gehoord. Op basis van deze getuigenverhoren en de bekentenissen van de verdachten veroordeelde de rechtbank Sjouke Bos tot twee jaar en Sara de Vries tot dertien maanden gevangenisstraf. Boene Simons werd vrijgesproken.

Het procesdossier is terug te vinden als dossier 294 in de serie 'processen-verbaal, informaties en verdere stukken betreffende correctionele en criminele justitie' (inventarisnummer 28 van het archief van de Rechtbank van Eerste Aanleg, toegangsnummer 0103). Onder hetzelfde nummer 294 is het vonnis terug te vinden in de 'notulen van correctionele en criminele audiënties' (inventarisnummer 26). Een nadere toegang op de vonnissen is er niet. Om te voorkomen dat men alle vonnissen moet nalezen, is het praktisch een aanwijzing voor een bepaald jaar te hebben.

STRAF

Wie veroordeeld is, moet zijn straf ondergaan. De straf heeft in het recht vooral de functie van opzettelijke leedtoevoeging. In de modernere tijd zijn de belangrijkste straffen de geldboete en de vrijheidsstraf. Lijfstraf of verbanning kennen we niet meer, maar wel de werkstraf. De geldboete vormt de lichtste straf. Gevangenisstraf stond (en staat) op misdrijven en wordt ten uitvoer gelegd in

gevangenis. Voordat iemand is veroordeeld, kan er sprake zijn van een voorlopige hechtenis of bewaring.

Voor genealogisch onderzoek is van belang waar, waarvoor en hoe lang een voorouder gedetineerd is geweest. Gevangenisregisters zouden dan een nuttige bron zijn om daarover meer te weten te komen.

Gevangenisstraf na 1811

In 1811 werd in heel Nederland het Franse model voor het gevangeniswezen ingevoerd. Men maakte onderscheid tussen (nog) niet veroordeelde of kortgestrafte personen en langer of zwaargestrafte. De kortgestrafte of niet-veroordeelden verbleven in een politiehuis: een huis van arrest of huis van justitie. De langer of zwaargestrafte werden opgesloten in een verbeterhuis: een huis van correctie ofwel tuchthuis, hetzij een huis van recluisie en tuchtiging.

In 1821 was er een reorganisatie van het gevangeniswezen. Men maakte een striktere scheiding tussen langer gestrafte, die opgesloten werden in een strafgevangenis, en de overige gedetineerden die naar een huis van verzekering gingen.

Tot 1868 kende Nederland de doodstraf (officieel afgeschaft in 1870 voor niet-militaire strafzaken). In 1886 werd in Nederland een nieuw Wetboek van Strafrecht van kracht. Dat wetboek kende twee hoofdstraffen: de vrijheidsstraf en de geldboete. De vrijheidsstraf had twee varianten: de gevangenisstraf en de hechtenis. Het sinds 1886 gemaakte onderscheid in misdrijven en overtredingen vertaalde zich ook in de straftoedeling. Op misdrijven stond als straf opsluiting in een strafgevangenis, op overtredingen verblijf in een huis van bewaring (hechtenis).

Daarnaast ontstonden bijzondere strafinstellingen, namelijk voor personen die langer dan vijf jaar straf kregen, voor mensen boven de 60 jaar en voor kinderen onder de 18. Ook een maatregel als plaatsing in een krankzinnigen-gesticht was sinds 1886 mogelijk. De terbeschikking-stelling van de regering (TBS) in een 'rijksasyl' of particuliere inrichting bestaat sinds 1925.

In welke gevangenis zit de verdachte of gedetineerde?

Is uw voorouder tot gevangenisstraf veroordeeld geweest, dan kan het zoeken naar de instelling waar hij de straf moest uitzitten, een groot probleem zijn. Immers, een veroordeelde kan in beginsel in het gehele land worden geplaatst. Anderzijds: is de voorouder veroordeeld wegens een aantal bepaalde delicten, dan kan het juist gemakkelijk zijn na te gaan waar de straf is uitgezeten. Tot 1827 zat degene die veroordeeld was wegens bedelarij en landloperij in de gevangenis in Veere (Zeeland) of in Hoorn (Noord-Holland). Na 1827 gingen de wegens bedelarij en landloperij veroordeelden naar de bedelaarskolonies te Ommerschans (Overijssel) of Veenhuizen (Drenthe). De archieven van deze kolonies bevinden zich in het Drents Archief (zie hierna).

Vuistregel is om eerst te zoeken in de registers van de gevangenis die het dichtstbij de veroordelende rechtbank gevestigd was.

De gevangenisstraf van Betje de Haas

Hiervóór hebben we de strafzaak tegen Elisabeth Hubers, alias Betje de Haas, behandeld. Zij werd op 27 augustus 1861 veroordeeld tot 14 maanden opsluiting. Is nu te achterhalen waar zij haar straf uitgezeten heeft?

De meest voor de hand liggende stap is in het archief van de Asser gevangenis (dat in het Drents Archief ligt; toegangsnummer 0123) na te gaan of zij daar gezeten heeft. Deze gevangenis was zowel 'huis van arrest' (voor voorlopige hechtenis e.d.) als gevangenis (voor het uitzitten van de straf). In de

registers `tot inschrijving der gevangenen' van het huis van arrest vinden we inderdaad Betje de Haas. Op 24 juni 1861 is zij in hechtenis genomen, aldus inschrijving 647 in het register met inventarisnummer 7. Bij haar inschrijving staat ook vermeld wanneer zij veroordeeld is, met een verwijzing naar de inschrijving (nummer 492) in een ander register. Dit blijkt het gevangenisregister van Assen te zijn (inventarisnummer 132). Onder inschrijving 492 wordt Betje de Haas opnieuw vermeld, evenals de straf waartoe zij veroordeeld was. Belangrijk is ook de opmerking in het register dat zij op 18 september 1861 overgebracht werd naar de gevangenis in Montfoort. Daar zal zij haar straf vermoedelijk uitgezeten hebben. Onderzoek in het Utrechts Archief kan dat uitwijzen.

Bronnen

Uit dit voorbeeld blijkt dat onderzoek in de gevangenisarchieven tot resultaten kan leiden. De volgende archieven worden in het Drents Archief bewaard:

- Gevangenis en huis van bewaring te Assen, 1843-1973 (toegangnummer 0123)
- Huis van bewaring te Borger, (registers) 1872-1908 (toegangnummer 0124)
- Huis van bewaring te Meppel, (registers) 1888-1901 (toegangnummer 0122)

Beperking

De gevangenisarchieven zijn openbaar, voor zover ze ouder zijn dan 75 jaar.

Literatuur

Een handleiding voor onderzoek naar gevangen voorouders is: R.J.F. van Drie, 'Gevangen voorouders. Onderzoek in negentiende-eeuwse gevangenisarchieven', *Jaarboek Centraal Bureau voor Genealogie* 45 (1991) 206-248. Zie ook J.W. Eggink, *De geschiedenis van het Nederlandse gevangeniswezen* (Assen 1958).

VEENHUIZEN, DE GROOTSTE GEVANGENIS VAN NEDERLAND

Speciale aandacht verdient - in deze gids over genealogisch onderzoek in Drenthe - natuurlijk 'Veenhuizen', dat min of meer synoniem is geweest voor de opsluiting van bedelaars en landlopers. En nog steeds heeft de term 'Veenhuizen' een justitieel beladen klank.

De huidige penitentiare inrichtingen in Veenhuizen danken hun bestaan aan de Maatschappij van Weldadigheid in de Noordelijke Nederlanden (zie hiervoor hoofdstuk 5). Deze maatschappij beoogde de armoede daadwerkelijk te bestrijden door personen, die daartoe geschikt waren, een bestaan te verschaffen in de landbouw. Al spoedig bleek de grootste behoefte te bestaan aan koloniën, bestemd voor het opnemen van personen van 'minder zedelijk en goed gedrag': bedelaars en vagebonden, maar ook gezinnen die niet meer waren op te leiden tot het zelfstandig beheer van een hoeve. Van den Bosch kreeg voor deze groep een verlaten fort bij Ommen, de Ommerschans, in vruchtgebruik.

Voor de verzorging van wezen, vondelingen, bedelaars en vagebonden kocht de maatschappij in 1822 en 1823 een grote oppervlakte grond bij Veenhuizen in de Drentse gemeente Norg. Er werden drie gestichten opgericht, waarvan er al spoedig twee als bedelaarsgestichten in gebruik kwamen. In 1827 werden de bedelaarsgevangenis in Veere en Hoorn opgeheven en Veenhuizen en Ommerschans aangewezen als de officiële bedelaarsgestichten in de Noordelijke Nederlanden.

Financieel kende de Maatschappij grote problemen. Ter voorkoming van een faillissement nam de Nederlandse regering in 1859 de gestichten in Veenhuizen en Ommerschans over. Sindsdien is dus sprake van rijksgestichten voor bedelaars en landlopers. De vrije koloniën bleven eigendom van de Maatschappij en bestemd voor de oorspronkelijke agrarische doelen.

Veenhuizen I (het eerste gesticht dus) werd gebouwd als bedelaarsgesticht, maar heeft in zijn bestaan ook andere bestemmingen gehad. Zo werden er tijdens de Eerste Wereldoorlog gedetineerden en vluchtelingen uit België ondergebracht, gevolgd door smokkelaars.

Veenhuizen II en III werden bij de Gestichtenwet van 1884 aangewezen als rijkswerkinrichtingen, waar mannen hun verblijf dienden te ondergaan. Vrouwen werden geplaatst in Veenhuizen I. De nieuwe strafwet van 1886 maakte een einde aan de zogenaamde vrije opname in rijkswerkinrichtingen. In 1888 werd het gesticht Ommerschans ook als rijkswerkinrichting voor mannen aangewezen, maar al in het daaropvolgende jaar gesloten. De verpleegden werden overgebracht naar Veenhuizen. Regelmatig werden na 1914 de gestichten gebruikt voor de plaatsing van veroordeelden wegens verschillende misdrijven die elders wegens plaatsgebrek niet konden verblijven: drankwetovertreeders, souteneurs, dienstweigeraars enzovoort.

In 1949 werd de naam Veenhuizen I vervangen door 'Norgerhaven'. Veenhuizen II werd 'Esserheem'. Veenhuizen III werd in 1923 afgebroken. In 1947 werd een barakkenkamp gebouwd voor de huisvesting van zogenaamde Indië-deserteurs. Vanaf 1961 zaten er dienstweigeraars en sinds 1963 is dit gesticht onder de naam 'Bankenbosch' in gebruik als gevangenis en rijkswerkinrichting, met name voor overtreeders van de Wegenverkeerswet.

Op zoek naar gevangenen in Veenhuizen en Ommerschans

Zoeken in de inschrijvingsregisters van Veenhuizen is niet eenvoudig. Het aantal registers is groot, de administratie was vooral in de negentiende eeuw gebrekkig, het aantal gedetineerden en verpleegden was groot en bovendien waren er verschillende gestichten, tussen welke nogal eens verhuisd werd.

Een onderscheid moet ook gemaakt worden tussen de periode vóór 1886 en de jaren daarna. In de bevolkingsadministratie is over het algemeen in 1886, toen Veenhuizen een officiële rijkswerkinrichting werd, met nieuwe series registers begonnen. Op zoek naar bedelaars en landlopers vóór 1886 moet men zowel in het archief van de rijkswerkinrichtingen (toegangnummer 0137.01) als in dat van de Maatschappij van Weldadigheid (toegangnummer 0186) zoeken, aangezien series registers, begonnen vóór 1859 ten tijde van de Maatschappij, vaak nog doorlopen nadien en dus bevolkingsregister van de rijkswerkinrichting zijn. De laatste jaren heeft het Drents Archief zich ingespannen om zo veel mogelijk inschrijfregisters uit deze archieven digitaal aan te bieden. De namen van de bedelaars die tussen 1820 en 1865 in de Ommerschans en/of Veenhuizen hebben gezeten te vinden via alledrenten.nl. Alle bedelaars werden altijd opgezonden naar de Ommerschans en van daar uit doorgestuurd naar Veenhuizen, mocht er geen plek meer zijn.

Belangrijk is het om een concrete aanwijzing te bezitten dat een gezocht persoon inderdaad verbleven heeft in Veenhuizen of Ommerschans. Naam van de persoon en zo mogelijk jaar van 'opzending', alsmede naam of nummer van het gesticht zijn vrijwel onmisbaar.

In de inventaris van het archief zoekt men eerst het gesticht op en dan de inventarisnummers van de inschrijvingsregisters en bijbehorende klappers.

Cornelis van den Bogert

Stel dat we op zoek zijn naar Cornelis van den Bogert die omstreeks 1840 in Ommerschans gezeten heeft. Deze periode komt voor in de database van bedelaars te vinden op alldrenten.nl.

Daar vinden we dat hij vier keer is ingeschreven. De eerste keer vinden we hem onder inschrijffnummer 700. Hij is geboren in Ooyen bij Den Bosch, in het jaar 1786. Hij is in de Ommerschans aangekomen op 15 september 1829 vanuit Rotterdam. Zijn signalement is ook weergegeven. Op 6 november 1830 is hij ontslagen, omdat hij in dienst trad.

De tweede keer werd hij ingeschreven onder nummer 1941 en kwam hij op 14 juli 1835 aan in de Ommerschans, wederom vanuit Rotterdam. Anderhalf jaar heeft hij daar gezeten en is op 22 oktober 1836 ontslagen.

Op 27 juni 1838 kreeg Van den Bogert nummer 271 toebedeeld. Dit is zijn derde inschrijving. Dit is ook achter zijn naam geschreven: 3 maal. Er is wordt wel een ander geboortjaar genoemd 1789. Is er sprake van een andere Cornelis van den Bogert of dit een verschrijving van de klerk? De burgerlijke stand gegevens uit deze boeken zijn niet altijd even betrouwbaar en een vergissing is zo gemaakt. Er werden zoveel mensen ingeschreven in boeken en de burgerlijke stand was nog maar net ingevoerd. Ook hadden de bedelaars niet altijd hun gegevens paraad. Maar we hebben in dit geval wel degelijk te maken met 'onze' Cornelis. Hij is op 31 juli 1842 ontslagen.

De laatste keer dat we hem tegenkomen is op 13 oktober 1842, nog geen drie maanden later na zijn derde ontslag. Dit keer heeft hij nummer 655 gekregen en wordt hij vanuit de Ommerschans op 12 november 1842 doorgestuurd naar Veenhuizen. Op 2 oktober 1844 wordt hij ontslagen en verlaat dan voor de laatste keer het bedelaarsgesticht.

Willem Barmantlo

Een tweede voorbeeld. Willem Barmantlo zou in het tweede gesticht van Veenhuizen gezeten hebben omstreeks 1890. De inventarisnummers 613-646 zijn de chronologische inschrijvingsregisters van veroordeelde bedelaars en landlopers in het tweede gesticht in de periode 1886-1937. Deze gegevens zijn digitaal en vanachter het computerscherm te zien.

In de klapper onder inventarisnummer 640 vinden we hem, met een verwijzing naar deel 6, folio 61, inschrijvingsnummer 2553. Het zesde deel van deze serie is inventarisnummer 618. Dat klopt ook, want het jaar 1890 en het nummer 2553 komt voor in de omschrijving.

Op folio 61, scanbladzijde 32, staat inderdaad inschrijving 2553: Willem Barmantlo, arbeider, geboren in Nederhorst den Berg op 16 oktober 1833, zonder woonplaats. Hij was op 15 oktober 1890 opgenomen in het gesticht, na in Den Haag veroordeeld te zijn op 6 oktober 1890 tot drie jaar rijkswerkinrichting wegens bedelarij. In het register wordt ook verwezen naar eerdere en latere straffen. Voor genealogen zeer nuttig is tenslotte de vermelding van zijn burgerlijke staat (ouders e.d.), zijn signalement en zijn handtekening.

Literatuur

Uit de jaren 1896-1901 zijn de signalementskaarten overgeleverd van de veroordeelden in Veenhuizen. De Drenten onder hen zijn, met foto, gepubliceerd in *Drents Genealogisch Jaarboek 1* (1994) 123-131 en 2 (1995) 101-118.

Nadere toegangen

Zoals aangegeven probeert het Drents Archief zo veel mogelijk namen van personen die met de Maatschappij van Weldadigheid en met de Rijkswerkinrichtingen Ommerschans en Veenhuizen te maken hebben gehad, vindbaar te maken. Dit doen we door enerzijds zoveel mogelijk inschrijfgeregister digitaal aan te bieden en anderzijds door namendatabases van deze registers online aan te bieden via alledrenten.nl

Een andere mooie bron om te gebruiken om op zoek te gaan naar een persoon die in Veenhuizen heeft gezeten zijn de bevolkingsregisters van de gemeente Norg. Het grondgebied van Veenhuizen maakte deel uit van de gemeente Norg, waar in het gemeentehuis ook een bevolkingsregister werd bijgehouden. Het Drents Archief biedt de bevolkingsregisters digitaal aan en vele namen zijn ter beschikking in de zoekmachine van alledrenten.nl.

Een welgemeende waarschuwing tot slot: denk niet te snel: 'mijn voorouder komt niet voor in Veenhuizen'. Het aantal bevolkingsregisters is zo groot en de aard van de bevolking zo divers dat controle van veel registers absoluut noodzakelijk is.

Het handmatig zoeken naar personen in de archieven van de Maatschappij van Weldadigheid en de Rijkswerkinrichtingen wordt verder uitgelegd in de volgende archiefinventarissen:

D.T. Koen, Inventaris van de archieven van de rijkswerkinrichtingen te Veenhuizen en Ommerschans. (1820) 1858-c. 1960. (Assen 1979) (toegangnummer 0137)

J.R. van der Zeijden, J. Hagen en C.G.C. Meynen, De archieven van de Maatschappij van Weldadigheid (1818-1970) (Assen 1990) (toegangnummer 0186).

Door de hierin gegeven handleidingen nauwkeurig te volgen en gebruik te maken van de nadere toegangen die in de archieven zelf zitten, is de kans groot dat men een gezocht persoon vindt. Maar het vereist soms wel enig doorzettingsvermogen!

STRAFRECHTSPRAAK VOOR 1811

Het rechtsstelsel dat in Nederland sinds 1811 functioneert, wijkt sterk af van hetgeen voor die tijd van kracht was. Toch zijn er ook overeenkomsten. Aan de hand van enkele voorbeelden zullen we nagaan, hoe wetsovertreders in de zeventiende en achttiende eeuw gevonden kunnen worden.

Onderscheid moet worden gemaakt tussen boetstraffelijke zaken en lijfstraffelijke zaken. In de hedendaagse terminologie zou men van overtredingen en misdaden spreken. Lijfstraffelijke zaken waren misdaden waarop een lijfstraf stond: de doodstraf, geseling, brandmerking of verbanning. Deze zware straffen werden toegepast, bijvoorbeeld in geval van moord, doodslag, diefstal, verkrachting, vergiftiging en brandstichting.

Wanneer een misdrijf was geconstateerd, moest de schulte (de plaatselijke rechterlijke functionaris) de delinquent gevangen nemen en in bewaring houden. Tevens moest hij de Drost van Drenthe daarvan in kennis stellen. Deze drost liet vervolgens een gerechtelijk vooronderzoek houden door de landschrijver. Was dit vooronderzoek afgerond, dan riep hij uit elk dingspil één ette op. Met deze zes

geconvoceerde (samengeroepen) etten beraadslaagde de Drost dan over de zaak. Hij vonniste zelf over de misdadiger. Een scherprechter voerde het vonnis vervolgens uit.

Zo werd in 1742 recht gesproken in de zaak tegen Peter Jans, oorspronkelijk afkomstig van Groningerland, maar toen woonachtig in Eext. Hij was in Wagenborgen getrouwd met een vrouw bij wie hij twee kinderen had, maar nog voor zij in 1738 overleed was hij ook met een andere vrouw getrouwd, bij wie hij een zoontje verwekte. Na het overlijden van zijn eerste vrouw trouwde hij het jaar daarop opnieuw, met een meisje uit Eext en toen dit laatste meisje ook overleed, verloofde hij zich voor de vierde maal. Hij had dus steeds een officiële relatie met twee vrouwen tegelijk. Peter Jans werd wegens bigamie veroordeeld tot onthoofding met het zwaard.

Boetstraffelijke zaken waren de overige overtredingen van het Drentse landrecht. Men moet dan denken aan vernieling, mishandeling, belediging en valsheid in geschrifte. Deze overtredingen werden vanouds aangebracht op de goorsprake. Deze goorsprake was een dingspilgewijze periodieke rechtszitting, waar alles wat buiten de regels gebeurd was, moest worden aangegeven. Oorspronkelijk dienden alle inwoners op de goorsprake te verschijnen, waar zij oordeelden onder leiding van de drost over de op te leggen straf. Sinds 1652 legden de volmachten van elk kerspel aan de landschrijver (de drost kwam niet meer) de zogeheten 'aanbrengen' over, de aangiften van wetsovertredingen. Wanneer de landschrijver het nodig oordeelde werd nadere informatie over een misdaad ingewonnen, waarna de Etstoel over de zaak oordeelde. De overtredingen werden conform het Drentse landrecht bestraft met een vaste geldboete. Wie bijvoorbeeld iemand uitgemaakt had voor dief, moordenaar of tovenaer, kreeg een geldboete van vijftig goudgulden. Wie zijn mes trok tegen een ander, moest tien goudgulden boete betalen.

Op de goorsprake in het dingspil Oostermoer van najaar 1768 werd uit Anloo aangegeven dat Hindrick Bastiaans te Anloo een zilveren beugeltas en een stok vol wollen gaarden was 'afgestolen'. In de kantlijn van deze aangifte stond geschreven: 'hierover is inform. genomen en de dader is tot Assen gebracht'. Dat wil dus zeggen dat de schulde van Anloo de dader achterhaald heeft en deze in het gevang in Assen heeft laten opsluiten. Over deze diefstal is een procesdossier bewaard gebleven in het archief van de Etstoel. Daaruit blijkt dat in september 1768 bij Hindrick Bastiaans was ingebroken en uit de kist van dochter Niessyn Hindriks een zilveren beugel met tas, een leren riem met een zilveren gesp en dertien stukken wollen gaarden, tot vijfschaft gesponnen en op een stok hangende was gestolen. In de tas had zeven gulden en twee stuivers gezeten. De zilveren beugeltas was door ene Claas Derks aangeboden aan een zilversmid in Wildervank. Niessyn Hindriks had hiervan de schulde bericht. Uit onderzoek en getuigenverhoren bleek dat ook diens vrouw Hinrica Meijers schuldig was aan de diefstal. Hinrica werd gevangen genomen, Claas was inmiddels uit de provincie verdwenen en niet te achterhalen. Hinrica Meijers werd veroordeeld door de Etstoel tot levenslange verbanning uit de provincie Drenthe.

Bronnen

Hoe kan men nu naar rechtszaken als de zojuist beschreven zoeken? De lijfstraffelijke zaken zijn te vinden in het archief van de Etstoel (toegangnummer 0085). In de inventarisnummers 7 en 8 bevinden zich de criminele vonnissen over de jaren 1649-1790, gewezen door de drost na advies van zes geconvoceerde etten. Inventarisnummer 9 bevat de dossiers met getuigenverklaringen, brieven en andere informatie voor de rechter over 1630-1791. Er zijn evenwel meer dossiers dan vonnissen. Deze inventarisnummers zijn gedigitaliseerd en daarmee vanachter een computer te raadplegen. Er is een namenregister van daders, slachtoffer en getuigen beschikbaar via alledrenten.nl. Op deze manier is eenvoudig te komen aan informatie over voorouders die al dan niet betrokken zijn geweest bij rechtszaken.

De boetstraffelijke zaken kan men vinden via de goorsprakenregisters, die over 1640-1643 en 1698-1810 in het archief van de Etstoel bij elkaar zitten (inventarisnummers 133 en 134). Een probleem is dat de 'aanbreng' vaak zeer beknopt beschreven is en dat de namen van de overtreeders lang niet altijd vermeld zijn. De eventuele verdere behandeling vond plaats op de lottingen, de rechtszittingen, van de Etstoel, die terug te vinden zijn in inventarisnummer 14 van het archief van de Etstoel. Ook dit is digitaal beschikbaar.

De periode 1791-1811

In 1791 werd de Etstoel formeel opgeheven en trad er een nieuw hof in werking: Drossard en raden in den Hove van Justitie (in de Etstoel). De archieven van de rechterlijke colleges in de jaren 1791-1811 bevinden zich bij het archief van de Etstoel (toegang 0085). Drossard en raden behandelden naast civiele zaken ook de strafzaken. De criminele vonnissen vinden we in het gedigitaliseerde register met inventarisnummer 31. Het is voorzien van een alfabetische index op voornamen van betrokken personen. In nummer 32, helaas alleen fysiek in het Drents Archief in te zien, vinden we informatie en andere stukken onderworpen aan de kennisname van de rechter van de criminele justitie: met andere woorden: de procesdossiers.

Tussen 1799 en 1802 ressorteerde Drenthe onder het gerechtshof der Bataafse republiek in het departement van de Oude IJssel in Kampen. De Drentse stukken zijn evenwel aan het archief van de Etstoel toegevoegd en zo vinden we onder inventarisnummer 39 de criminele vonnissen uit deze periode. Deze zijn gedigitaliseerd. In nummer 49, niet digitaal, de bijbehorende stukken in criminele zaken, waarin veroordelende vonnissen zijn geweest.

In de periode 1802-1811 was de procureur-generaal van de Etstoel van het departement Oude IJssel de hoogste openbare aanklager in criminele zaken en verplicht alle onderzoek te doen naar elk misdrijf. Gaven de verkregen informatie aanleiding tot een gerechtelijk onderzoek, dan verzocht hij de Etstoel schriftelijk om voor de plaatselijke gerechten getuigen te horen op vraagpunten. Bleek er voldoende bewijs, dan volgde een criminele procedure voor de Etstoel. De neerslag van de rechtspraak in strafzaken vinden we in inventarisnummers 104-108, alsmede bij de stukken van de procureur-generaal waarbij soms namen worden genoemd van daders en slachtoffers te vinden in de inventarisnummers 148-152.

Strafzaken bij de rechtbanken van de heerlijkheden in Drenthe

Binnen het huidige Drentse territorium bestonden vóór 1795 enkele heerlijkheden, waar ten dele andere rechtsregels golden dan in de rest van Drenthe.

De rechtspraak in de heerlijkheid Coevorden kan men terugvinden in het stadsarchief (toegangnummer 0116).

De heer van Hoogersmilde had vanaf 1634 de hoge, middelbare en lage jurisdictie, waaronder ook rechtspraak in criminele zaken. Een archief van deze rechtspraak is evenwel niet bewaard gebleven.

In de heerlijkheid Ruinen en Ruinerwold werden op de goorspraken aldaar delicten behandeld en afgehandeld door de richtschrijver. Op de zittingen van de landrechten was sprake van criminele rechtspraak, waarvan enkele vonnissen - sententies crimineel - bewaard zijn in de protocollen van de landrechten (archief van de heerlijkheid Ruinen, toegang 0605, inventarisnummer 155).

Aan de galg in Ruinen, 1720

Een aardige, informatieve strafrechtcasus was een zaak in de heerlijkheid Ruinen. De casus is te vinden in het protocol van het verhandelde op het landrecht (inventarisnummer 155). Hij geeft bovendien de verplichte betrokkenheid van de hele gemeenschap weer.

Lambert Egberts werd op 21 oktober 1720 te Oldenhove (bij Ruinen) door de heer van Ruinen als misdadiger, dief en heler veroordeeld om aan de galg te hangen en met 'het koorde' gestraft te worden tot de dood erop zou volgen. Marije Woerdinge, de weduwe van Egbert Jans en de moeder van Lambert Egberts, had zich schuldig gemaakt aan medeplichtigheid aan de diefstallen van haar zoon en aan de bewaring van gestolen goederen. Zij werd op dezelfde zitting veroordeeld tot geseling en aan de kaak stelling, gevolgd door eeuwige verbanning uit de heerlijkheid Ruinen en de Landschap Drenthe.

Op 22 oktober 1720 stelde het gerecht vast dat de galg 'gansch onbekwaam' was en dat er in Ruinen geen schandpaal of galg meer te vinden was. Daarom werden alle timmerlieden bijeengeroepen om de volgende ochtend met hun knechten en gereedschappen een nieuwe galg en een schandpaal of kaak te vervaardigen op huize Oldenhove, de woning van de heer van Ruinen. Vervolgens werden alle ingezetenen opgeroepen om zich de komende zaterdag bij zonsopgang op huize Oldenhove te verzamelen met wagens en materialen en de galg op te richten.

Op 26 oktober werden de vonnissen aan de gevangenen publiekelijk voorgelezen en vermoedelijk ook uitgevoerd.

In de heerlijkheid Echten was de Heer van Echten niet bevoegd tot criminele rechtspraak. Lichtere vergrijpen werden op de goorspraken berecht met een geldboete. Men kan ze vinden in het huisarchief Echten (toegang 0614) onder inventarisnummer 843.

Dat een kwestie ook wel eens zonder boete geregeld kon worden, blijkt uit het goorsprakenregister van de heer van Echten uit 1751. De volmachten gaven op de zitting van 20 juli van dat jaar aan dat 'eene Berent Hendrik Mojer van Zwol met eene Marchien Willems Bloemberg op 't Echtens Hoogeveen met malkanderen huis houden onder de jurisdictie des huyses Echten sonder getrouwt te zijn.' De heer van Echten geeft opdracht aan de verwalter (een van zijn rechterlijke functionarissen) te informeren 'of het in het Hogeveen niet publiek zij dat Hendrik Mojer met Marchien Willems Bloemberg als man en vrouw leven'. Ondanks de wat kribbige aantekening van de heer van Echten dat de verwalter deze informatie niet heeft uitgevoerd, vinden we als bijlage bij het goorsprakenregister een klacht van de minderjarige Marchien Willems Bloemberg, dat Berend Hendrik Mooijer, afkomstig van Zwolle, haar trouwbelofte had gedaan en met haar 'vleselijk geconverseert' had. Niettemin weigerde hij zijn belofte na te komen. Marchien eiste dat hij met haar zou trouwen en anders aan haar 500 gulden schadevergoeding zou betalen. De beklagde zei het gestelde niet te ontkennen en bereid te zijn zijn trouwbelofte alsnog na te komen. Het ontbreken van het trouwboek over deze periode maakt het niet mogelijk te controleren of Mooijer inderdaad woord gehouden heeft.

Helaas zijn de genoemde inventarisnummers bij dit onderdeel niet digitaal beschikbaar.

Bronnen

Voor de Franse tijd werden nauwelijks vrijheidsstraffen toegepast. Er waren weinig gevangenisstraffen, bovendien kostte een echt gevangeniswezen teveel geld. Een veroordeelde moest vooral lijfstraffen, onterende straffen of verbanning ondergaan. Vooral vanaf het einde van de achttiende eeuw werd geleidelijk aan meer van tuchthuizen gebruik gemaakt.

In de periode 1791-1811 vinden we in het archief van de Etstoel lijsten van veroordeelden tot de tuchthuizen in Leeuwarden en Zwolle (inventarisnummers 107 en 108). In het archief van het gerechtshof te Kampen, onder de stukken van de Etstoel, treffen we onder inventarisnummer 52

aantekeningen over Drentse personen die uit Drenthe overgebracht zijn naar de gevangenis van het departementaal gerechtshof van de Oude IJssel.

Vóór 1791 bestonden de straffen uit: geldboete, geseling, tepronkstelling, verbanning, verminking, brandmerken of de doodstraf via galg, rad, zwaard of verdrinking. De informatie over welke straf werd toegepast, vindt men in de criminele vonnissen. Wel was er gedurende de achttiende eeuw een tuchthuis in Groningen, waar sporadisch ook Drenten heen gingen om hun straf uit te zitten.

Overzicht van de strafrechtspraak vóór 1811

Lichte delicten ('breuke' of boete als straf):

Goorsprake

dingspil Zuidenveld

Beiler dingspil

Dieverder dingspil

Rolder dingspil

dingspil Noordenveld

dingspil Oostermoer

heerlijkheid Ruinen

heerlijkheid Echten en Echts Hoogeveen

heerlijkheid Hoogersmilde

Stadsgerecht

Coevorden

Zware delicten (lijfstraf of onterende straf):

tot circa 1600

drost en buren ter plaatse

1600-1791

drost en zes geconvoceerde etten

heer en twaalven van Ruinen

heer van Hoogersmilde

drost en stadsbestuur van Coevorden

1791-1799

drossard en raden in den hove van justitie te Assen

1799-1802

gerechtshof van het departement van de Oude IJssel te Kampen

1802-1811

Etstoel van Drenthe te Assen

Literatuur

De vele juridische termen worden verklaard in P. Brood en J.E. Ennik, *Practisyns woordenboekje of verzameling van meest alle de woorden in de rechtskunde gebruikelijk* (Groningen, Den Haag 1996, fotomechanische herdruk van 1785). Over de beul zie L.H. van Schelt, 'De scherprechters in Drenthe, 1407-1870', *Ons Waardeel* (1983) 145-155.